शोध पत्र-इतिहास

June, 2011

साम्ययोग: भूदान चळवळीचे तात्विक अधिष्ठान

* प्रा. रविंद्र लक्ष्मण कटके

* सहायक प्राध्यापक, कोकण ज्ञानपिठ, कर्जत कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,कर्जत, रायगड

iLrkouk

भूदान, संपत्तीदान हे पूर्वी झाले नव्हते असे नाही, परंतु हे दान व्यक्तिगत व मर्यादित होते. विनोबांच्या स्वयंकार्यातून निर्माण झालेल्या भूदान, ग्रामदान व संपत्तीदान या संकल्पना सामुदायिक स्वरूपाच्या होत्या. त्यांनी देशकाल परिस्थितीनुरूप या संकल्पनेला निराळा आकार दिला. किंबहूना त्याच तत्त्वज्ञानाचा वेगळा अविष्कार केला. भूदान चळवळ ही केवळ भौतिकक्रांती नव्हती तर ती एक वैचारिकक्रांती होती. तर साम्ययोग हे या चळवळीचे तात्त्विक अधिष्ठान होते. तेंव्हा साम्ययोगाचा अर्थ व भूमिका लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

lkE;;kx % भूदानाचे तात्विक अधिष्ठान साम्ययोग ही भूदान यज्ञाची मूळ विचारधारा आहे. समाजवाद, आत्मैक्याची भावना, सामित्त्व भावनेचा अभाव व मनाच समतोलपणा हे विनोबांनी प्रतिपादित केलेल्या साम्ययोगाचे महत्त्वाचे अंग आहेत. दि.क. बेडेकर म्हणतात,"विनोबांनी एका मूलभूत परिवर्तनाचे ध्येय मानवजातीपुढे ठेवले आहे. या परिवर्तनात केवळ व्यक्तीच्या हृदयाचे पालट होण्याचे मान्य नाही. समाजव्यवस्थेतही बदल अपेक्षीत आहे हे परिवर्तन झाले म्हणजे सारे जगच, म्हणजे मानवी जीवनच बदलेल अशी अपेक्षा आहे. जय जगत या घोषणेत हा भावार्थ आहे. या परिवर्तनाच्या ध्येयालाच साम्ययोग म्हटले जाते"[1] साम्ययोगा विषयी विनोबा म्हणतात, "तो एक जीवन विचार आहे आणि तो कायमचा उपयोगी आहे. कारण त्याचा आधार आत्म्याचे ऐक्य हा आहे. या मूलभूत विचारावर सर्वोदयाची इमारत उभी आहे."[2]

थोडक्यात आत्म्याचे ऐक्य हे साम्ययोगाचे वैशिष्टय आहे. सर्व मानवजातीत एकच आत्मा असून व्यक्ति व्यक्तिमध्ये कोणताच भेद नाही. साम्ययोगात आत्मऐक्या बरोबर हृदयपरिवर्तन, विचारपरिवर्तन यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. पराग चोळकर म्हणतात, "साम्ययोगाला अभिप्रेत असलेली परिवर्तनाची प्रक्रिया समग्र आहे. हि संकल्पना हृदयपरिवर्तन, विचारपरिवर्तन आणि समाजपरिवर्तन या तिन्ही गोष्टी विचार करणारी आहे, म्हणूनच ती अधिक शास्त्रीय, अधिक मूलगामी आणि मानवी उत्क्रांतीला पोषक आहे."[3] प्रथम हृदयपरिवर्तन नंतर विचारपरिवर्तन आणि त्यांनतर समाजपरिवर्तन ही साम्ययोगाची परिवर्तन प्रक्रिया असून ती विनोबांना अभिप्रेत होती. जय जगत ज्याप्रमाणे विश्वशांतीची गुरूकिल्ली आहे, त्याचप्रमाणे साम्ययोग आत्म ऐक्याची गुरूकिल्ली आहे, आणि म्हणूनच यदुनाथ थत्ते म्हणतात, "जय जगत आणि साम्ययोग ही आधुनिक माणसाला विनोबांनी दिलेली देणगी आहे."[4] साम्यवादी जी गोष्ट संघर्ष, अशांति आणि रक्तपात या साधनांनी साध्य करू पाहतात, तीच गोष्ट शांती आणि प्रेमाच्या मार्गाने साध्य करण्यास भूदान प्रवृत्त करत होता. या बाबत पराग चोळकर म्हणतात, "साम्यवादाच्या पूढे जाणारा अधिक शास्त्रीय आणि क्रांतीकारक विचार म्हणजे साम्ययोग."[5] साम्ययोगाचा विचार क्रांतीकारक असला तरी अहिंसेच्या मजबूत पायावर आधारलेला होता.

साम्यवादामुळे बाहय स्वरूपाचे परिवर्तन घडले असते. साम्ययोगामुळे आंतरिक व बाहय अशा दुहेरी स्वरूपाचे परिवर्तन झाले असते. साम्यवादी क्रांतीव्दारे कदाचित जमिनीची समान वाटणी झाली असती, मात्र वैचारिकक्रांती घडून आली नसती. साम्ययोगी क्रांतीमुळे लोकांच्या अंतकरणत चिंतनाची आणि विचाराची क्रांती घडून सबै भूमि गोपाल की' हा विचार जनमानसात प्रस्थापित रूजला असता. भुदानामुळे जमिन मालक स्वच्छेने मालकी सोडून देतील त्यामुळे वैचारीकक्रांती बरोबरच सामाजिकक्रांती घडून येईल. ही मूळ विचारधारा भूदानाचे तात्त्विक अधिष्ठान असलेल्या साम्ययोगात दिसून येते.

साम्ययोगामागे विश्वव्यापक दृष्टिकोन होता. साम्ययोगाच्या व्यापकतेचे वर्णन करतांना विनोबा म्हणतात, "आम्ही विश्वाचे नागरिक बनू इच्छितो व आर्थिक, सामाजिक आणि राजकिय भेद नाहीसे करू इच्छितो जमिन परमेश्वराची देणगी आहे. आम्ही तीचे मालक बनू शकत नाही. हिंदूस्थानचे लोक हिंदुस्थानचे मालक, जर्मनीचे लोक जर्मनीचे मालक ही विचारसरणीच चुकीची आहे. या जगातील सारी हवा, सारे पाणी, सगळा प्रकाश व सर्व जमिन सर्वांच्या मालकीची आहे, हेच साम्ययोगाची दृष्टि होय."[6] आपल्याकडे जे आहे ते ईश्वराचे असून आपण फक्त त्याचे विश्वस्त आहोत. आपल्यापाशी ज्या शक्ती आहेत त्यासर्व समाजसेवेसाठीच आहेत. व्यक्तिगत स्वार्थासाठी नव्हे हा व्यापक दृष्टिकोन साम्ययोगामागे आहे.

साम्ययोगाचा विचार करत असतांना साम्ययोग व साम्यवाद यातील फरक स्पष्ट करणे आवश्यक ठरते, "उत्पादनाच्या साधनांची खाजगी मालकी, खाजगी संपत्ती व वर्णभेद यांचा लोप झालेली समाजव्यवस्था म्हणजे साम्यवाद."[7] अशी साम्यवादाची व्याख्या डॉ. राजेंद्र व्होरा यांनी केली आहे. थोडक्यात समाजवादी समाज व्यवस्था निर्माण करत असतांना खाजगी मालकी व संपत्ती यांचा नाश होणे आवश्यक ठरते परंतु हे परिवर्तन करत असतांना उच्च वर्गाचा नाश केल्याशिवाय समता स्थापन करणे शक्य नाही. ज्यांच्या हातात सत्ता, संपत्ती आहे. त्यांचा नाश

करण्यासाठी हिंसक मार्गाशिवाय उपाय नाही, त्यामुळे शांतीची स्थापना होणे शक्य नाही, तर साम्ययोगी विचारसरणीत हिंसेला जागा नाही. श्रीनिवास टिळक म्हणतात, “साम्ययोगाचा मार्ग प्रेम व अहिंसेचा असल्यामुळे त्याचीमुळे भारतीय भूमित खोलवर रूजलेली आहेत. विनोबांच्या मते तो एक स्वतंत्र अमर आणि अक्षिण विचार आहे.”[8]

साम्ययोग आणि साम्यवाद यातील फरक स्पष्ट करतांना विनोबा म्हणतात, “साम्ययोग आणि साम्यवाद यांच्यात हा भेद आहे की साम्यवादला आत्म्याची एकता मान्य नाही आणि साम्ययोगाला ती मान्य आहे. एवढेच नव्हे तर या आधाराने साम्ययोग अधिक खोलवर जावू इच्छितो. म्हणून नैतिक, आर्थिक, सामाजिक व राजकिय क्षेत्रात या विचाराचे क्रांतिकारक परिणाम होतात. एकदा आधारभूत असा आध्यात्मिक विचार केला की जीवनाच्या अनेक शाखात आपला प्रवेश होतो. आपल्या बुद्धी शक्तीचे धनी आपण नाही तर परमेश्वर आहे. आपले सर्व गुण समाजासाठीच असल्यामुळे आपल्या साऱ्या शक्ति ईश्वराची देणगी समजून समाजाला अर्पण केल्या पाहिजेत. आपण आपल्या शरीराचेही मालक नाही, तर केवळ विश्वस्त आहोत. साम्ययोगाचे म्हणणे हे आहे की कोणत्याही रूपातील संपत्तीचे मालक आपण नाही. साम्यवाद व साम्ययोग यांच्यामध्ये हाच मोठा भेद आहे.”[9] साम्ययोग आणि साम्यवाद यातील मूलभूत भेद विनोबांनी परखडपणे स्पष्ट केला असला तरी, साम्यवादापासून बोध घेण्यास कचरले नाहीत. माओवादयांपासून प्रेरणा घेवून साम्ययोगाची सांगड भूमिसेवा हा मावनाचा मुलधर्म आहे. या तत्त्वप्रणालीशी घातला जीवनाच्या प्रत्येक कार्याला भूमिचे अधिष्ठान आहे. अशी क्रांतीकारी घोषणा करून भूमिसेवा हे साम्ययोगी जीवनाचे एक अनिवार्य अंग बनविले. दानयज्ञाच्या जुन्या खोडावर साम्ययोगाचे कलम करून भूदानचा नवीन जोमदार वृक्ष त्यांनी वाढविला.

थोडक्यात विचारपरिवर्तन व हृदयपरिवर्तन हया साधनांची वैयक्तिक स्वामित्त्वाचे, सामाजिक स्वामित्त्वाचे विसर्जन घडवून, आर्थिक समानता निर्माण करून, शोषणविरहीत व शासनमुक्त समाज स्थापन करणे हे हया आंदोलनाचे अंतिम उद्दिष्ट होते. विनोबांना हवे असलेले नवसमाज दर्शन साम्ययोगाचे आहे. म्हणून त्यांनी सरकारी धोरणावर अवलंबून न राहता स्वतंत्रपणे आपला मार्ग स्वीकारला. हा मार्ग अत्यंत भव्य व निरपवाद होता या बद्दल कोणाचाही मतभेद असू शकणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ

1. lkE;;kx (दिवाळी अंक) पुणे, 1967 पृ.2–3 2. Hkknku & ;K (साप्ता), पुणे 14 जुन 1956 पृ. 1 3. चोळकर पराग, (संपा व अनु.) lkE;okn dh lkE;;kx \ पवनार, वर्धा 1990 पृ 8 4. थत्ते यदुनाथ, foukck tUe'krkCnh : जय जगत महोत्सव साधना (साप्ता) 10 सप्टे. 1994 पृ 11 5. चोळकर पराग, (संपा व अनु.) पूर्वोक्त पृ 8 6. कित्ता पृ 77 7. व्होरा राजेंद्र / पळशीकर, (संपा) jkT;'kkL= dk'k] पुणे 30, 1987 पृ 361 8. ek.kl (साप्ता), पुणे, 23 एप्रिल 1983 पृ 11 9. चोळकर पराग, (संपा व अनु.) पूर्वोक्त पृ 72–73